

EL PALAU REIAL MENOR DE BARCELONA: USOS I ESPAIS REPRESENTATIUS. LA SALA DELS CAVALLS

FRANCESCA ESPAÑOL BERTRAN
Universitat de Barcelona - IEC - AAR

RESUM

Estudi sobre el Palau Reial Menor de Barcelona, sorgit avançat el segle XIV per iniciativa dels reis Pere el Cerimoniós i Elionor de Sicília. En la recerca, es dedica una atenció especial a l'*Aula maior* i a la coneguda com a *Sala dels cavalls*, els espais representatius de la residència, i als usos que s'hi van associar. Respecte a la darrera, es fa una proposta sobre el que va poder originar la seva denominació i, de retruc, es planteja quina va poder ser la seva ubicació dins el conjunt palatí.

PARAULES CLAU: Palau Reial Menor de Barcelona, arquitectura àulica, *Sala dels cavalls*, mosaic romà del circ, Pere el Cerimoniós, Elionor de Sicília

ABSTRACT

The study of the Barcelona Minor Royal Palace, emerged from initiative of Kings *Pere el Cerimoniós* and *Elionor* of Sicily at the end of the 14 century. During the research special attention has been paid to the hall *Aula maior* and the hall *dels cavalls*, the most representative halls with important ceremonies of the royal palace. Regarding the last observation we propose some approaches how their denominations came from and also we consider how could have been their location as part of the royal palace.

KEYWORDS: Barcelona Minor Royal Palace, court architecture, the *Cavalls* hall, roman circus pavements, *Pere el Cerimoniós*, *Elionor* of Sicily.

Lambard. Estudis d'art medieval
Vol. XXVIII (2018-2019), p. 57-82
ISSN: 0214-4573

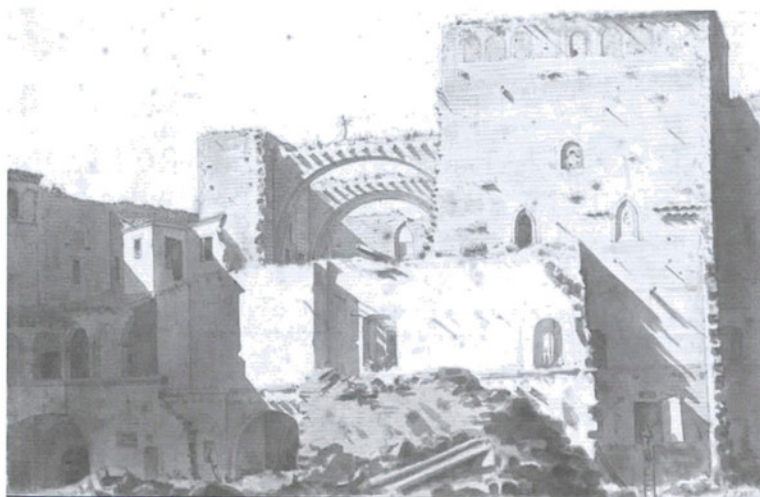

FIGURA 1: Lluís Rigalt: Palau Reial Menor, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

El Palau Reial Menor. Les dades històriques i la historiografia

La mort sobtada del rei Joan I el 19 de maig de 1396, va posar en marxa el procés successori. El va conduir la seva cunyada, Maria de Luna, en nom de Martí, el germà reivindicat com a hereu, immerss llavors en la campanya siciliana. En aquell moment, Maria residia al Palau Reial Menor de Barcelona i tots els assumptes relatius a l'afer es van resoldre dins dels seus murs, especialment als espais que els documents identifiquen com la *Cambra del Consell*, la *Sala dels cavalls* i l'*Aula maiori Reginalis palacii*,¹ uns àmbits que van desaparèixer amb el que pervivia de l'edifici quan aquest fou enderrocat a mitjan segle XIX (1857-1860) (fig. 1).

La voluntat de disposar a la ciutat d'una residència, assolellada, propera al mar i amb una important zona enjardinada, abocà el rei i la reina a l'adquisició de diversos edificis vers 1367, que van acabar per configurar el que es denominarà *Palau Reginal*, per ser propietat d'Elionor de Sicília, d'ençà del seu agençament. A Barcelona, els reis havien habitat, fins aleshores, al Palau Reial Major, localitzat al cor de la ciutat, entre la catedral i la muralla romana. L'edifici estava en ús d'ençà de l'època comtal, i a pesar de les intervencions que s'hi havien fet durant

¹ Fidel FITA i Bienvenido OLIVER (ed.), *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. IV, Madrid, 1901, p. 248 i s.

els regnats de Jaume II i Pere el Cerimoniós seguia essent poc confortable.² Durant el govern del primer s'havien construït la capella de Santa Maria, coneguda ara com de Santa Àgueda, i l'*aula maior*, un àmbit que va desaparèixer amb l'e-recció del *Saló del Tinell*, que va ocupar el seu emplaçament.³ L'obra del nou espai representatiu fou impulsada pel Cerimoniós conjuntament amb altres reformes rellevants.⁴ Amb tot, però, aquest conjunt d'iniciatives no va aconseguir fer més còmoda l'antiga residència, i acabades les reformes la vida familiar es va traslladar al Palau Nou barcelonès.

A l'indret on va ubicar-se, a tocar de l'antiga muralla, dins del clos del l'antic recinte romà, hi havia edificis amb una llarga història al seu darrere. Ho recorda un document datat l'any 1368, signat per Pere el Cerimoniós i Elionor de Sicília. Fou publicat el 1850 per Pròsper de Bofarull,⁵ i tot i no ser citat com a font pels historiadors decimonònics que van tractar sobre l'edifici, el coneixien, ja que es fan ressò del seu contingut.⁶ Incomprendiblement, però, ha estat ignorat per la historiografia més recent. Al text, després de fer memòria de les diverses propietats que s'havien aplegat per fer realitat el projecte, es designa el mestre d'obres de Barcelona, Guillem Carbonell, el seu custodi. D'acord amb els termes de l'instrument, la reina havia adquirit un edifici, i el rei, per la seva banda, el que antigament

² Dades al·lusives a les obres a: Josep M. MADURELL MARIMON, «Pere el Cerimoniós i les obres públiques», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 11 (1935), p. 371-393; ID., «El Palau Reial Major de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 12 (1936), p. 491-518; ID., «El Palacio Real Mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 13 (1937), p. 89-113; ID., «Las antiguas dependencias del Palacio Real Mayor de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 14 (1941), p. 129-154. La primera monografia de l'edifici: Anna M. ADROER I TÀSIS, *El Palau Reial major de Barcelona*, Barcelona, 1979.

³ Tot i que els documents referits a obres d'aquest període no ho expliciten, la seva existència es dedueix de dos fets. D'una banda, de la presència en aquest indret d'una gran composició mural, de cap a 1300, que celebra la conquesta de Mallorca per part de Jaume I, que fou descoberta el segle passat i que encara roman *in situ*. Per les seves proporcions, i per ser part d'un cicle que va haver de ser més ampli, només pot haver tingut cabuda en un espai de gran vocació monumental. De l'altra, la comanda feta per Pere el Cerimoniós, abans de 1342, a l'escultor Aloi de Montbrai, de l'afamada sèrie dinàstica (les figures dels onze comtes de Barcelona i els nou comtes-rei d'Aragó) destinades a l'espai representatiu del palau, que encara, però, no era el Tinell. Diverses dades documentals permeten seguir el rastre de l'empresa, que s'analitza a: Josep BRACONS I CLAPÉS, «*Operibus monumentorum qui fieri facere ordinamus*». L'escultura al servei de Pere el Cerimoniós», a *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 1989, p. 215-226. Pel que fa a les dades documentals referides a obres en temps de Jaume II: J. M. MADURELL, «Pere el Cerimoniós i les obres públiques...», p. 494-499.

⁴ Documents acreditatius sobre l'obra de l'*aula maior* en època del Cerimoniós a: *Ibidem*, doc. 13, p. 389-390; J. M. MADURELL, «El Palau Reial Major...», p. 505; ID., «El Palacio Real...», p. 91-95; ID., «Las antiguas dependencias...», p. 142-148. Vegeu també, A. M. ADROER, *El Palau Reial major...*, p. 33-34.

⁵ Próspero de BOFARULL Y MASCARÓ, *Procesos de las Antiguas Cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, vol. V (Codoin, V), Barcelona, 1850, doc. 102, p. 343-347.

⁶ Josep PUIGGARÍ, «El palau ó Palacio menor de Barcelona», *El Museo Universal*, vol. VIII-1 (1864), p. 307-312. Recollit a: ID., *Garlanda de joyells. Estudis é Impressions de Barcelona monumental*, Barcelona, 1879, p. 149-158.

havia pertangut als templers, i que llavors posseïa el bisbe de Vic. Aquesta operació va afectar també diverses cases situades a l'entorn, els solars de les quals, una vegada aterrades, van contribuir a incrementar la superfície disponible. Això va permetre dotar la nova residència d'un ampli verger, del qual en formà part la lleonera.⁷ Més enllà de 1368, la reina i el rei es van procurar altres immobles amb el mateix objectiu.⁸

Elionor, en el seu testament, va cedir el palau al rei,⁹ el qual hi va morir el 5 de gener de 1387.¹⁰ Després passà a Joan I, que hi va residir amb Violant de Bar en les seves estades barcelonines.¹¹ A pesar d'haver-hi viscut durant la seva etapa com a infant, Martí l'Humà no sembla haver valorat aquesta residència com ho van fer els seus predecessors. Com que no hi residia, s'hi van poder aposentar personatges de qualitat, com ara el bisbe d'Osca, l'any 1406.¹² El rei només es va plantejar ha-

⁷ Dades documentals a: Josep COROLEU, *Documents Historichs Catalans del segle XIV. Colecció de cartas familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet i Johan I*, Barcelona, 1889, p. 21, 41-42; Al Verger s'hi van plantar tota mena d'arbres fruiters (tarongers, llimoners, presseguers, poncemers, ceps emparrats), xiprers, llores i flors i plantes aromàtiques (rosers, lliris, gessamins, murta, alfàbrega...). Vegeu: J. M. MADURELL, «Pere el Cerimoniós i les obres públiques...», p. 380, nota 41). Anna M. ADROER I TASIS, «El Palau de la reina Elionor: un monument desaparegut», *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. VI (1994), p. 259-261. Per a la zona dels animals exòtics, vegeu: Francesc CARRERAS CANDI, «Los leones de Barcelona», a *Miscelánea histórica catalana*, Barcelona 1918, p. 57-66; Anna M. ADROER TASIS, «Animals exòtics als palaus reials de Barcelona», *Medievalia*, núm. 8 (1989), p. 9-22; Joan de Déu DOMÈNECH GASULL, *Lleons i bèsties exòtiques a les ciutats catalanes (segles XIV-XVIII)*, Barcelona, 1996.

⁸ Ulla DEIBEL, «La Reyna Elionor de Sicilia», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. X (1928), p. 387, notes 7 i 8; J. COROLEU, *Documents Historichs Catalans...*, p. 41-42.

⁹ Va dictar-lo el 12 de juny de 1374. Un resum del seu contingut a: U. DEIBEL, «La Reyna Elionor...», p. 390.

¹⁰ Juan Carlos MARTÍN-IGLESIAS (ed.), *El denominado Cronicon de Guillem Mascaró (†1405) y sus continuaciones. Introducción, edición y traducción*, París, 2017, A-28: «Et dictus dominus rex Petrus obiit Barchinone quinta die mensis ianuarii anno Domini M^oCCC^oLXXX^o septimo circa auroram in palacio Regine, quod est in parrochia sancti Michaelis Barchinone». Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició a càrrec d'Agustí Alcoverro, vol. II, Barcelona, 1997, p. 146: «reté la sua ànima a son creador en la noble ciutat de Barcelona, en lo Palau Petit, lo qual vuy és apellat del Governador».

¹¹ El mes de gener de 1388, el rei es dirigia a Barcelona, i tres cartes amb la mateixa data (26 de gener) informen dels seus canvis d'opinió respecte a l'allotjament previst: primer vol fer-ho al *Palau nou*, després al convent dels predicadors, i finalment es decanta per la primera opció. Hi residien aleshores la reina de Sicília i la infanta de Mallorca, que s'hauran de traslladar al Palau Reial Major quan ell arribi (al *Palau nostre Antich*, en paraules de Joan I). Els documents a: Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del rei Joan I», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIII (1928), doc. 30, p. 116-117. La documentació informa que aquesta estada barcelonina es va perllongar fins a començament d'abril. Un dels instruments (19 de març) està datat a un dels espais més emblemàtics de la residència: la *Sala dels cavalls* (*Ibidem*, p. 120). L'estiu de 1390 s'hi va tornar a instal·lar (*Ibidem*, doc. 129, p. 384-385). S'esdevé el mateix pel que fa als mesos de febrer, març, abril i maig del 1392 (*Ibidem*, vol. XIV (1929), p. 152-157).

¹² Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del rei en Martí, 1396-1442», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. IV (1911-1912), doc. 17, p. 591: «que'l venerable pare en Christ, lo bisbe d'Oscha, confessor nostre estiga en lo palau menor de Barchinona. Perque us manam que li liurets decontinent la sala dels cavalls e la cambra reyal ab la capella e ab la recambra que li esta prop» (22 de març de 1406).

bitar-lo en circumstàncies especials, com quan per poder acollir el papa al Palau Reial Major l'any 1409 va haver d'abandonar-lo temporalment i se'n va servir com a alternativa.¹³ El seu desinterès per l'edifici justifica els intents de venda atestats d'ençà de 1397.¹⁴ Finalment, va acabar cedint-lo testamentàriament a Margarida de Prades, la seva darrera esposa.¹⁵ Aquesta indiferència estava justificada: havia concebut l'obra d'un nou palau a tocar del mar, a l'àrea de les drassanes,¹⁶ però com que el projecte no va reeixir, tots els seus esforços es van acabar centrant en la remodelació del Palau Reial Major.¹⁷

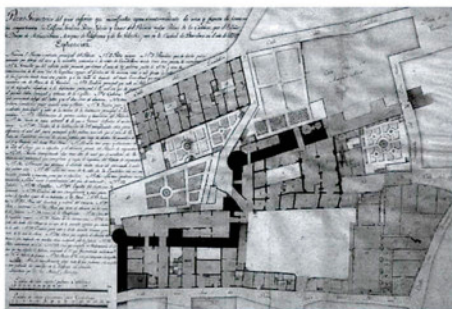

FIGURA 2: Josep Mestres i Gramatges: Plànol del Palau Reial Menor (1832). Sant Cugat, Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Palau-Requesens.

Com hem vist, el nucli originari del *Palau Reginal* el composaven dos edificis independents: un adquirit per Elionor, l'altre pel rei Pere. Aquest darrer havia pertangut als templers. La capella de Santa Maria que ha perviscut fins als nostres dies, que fou la privativa del palau, era la d'aquesta antiga comanda. La seva posició dins el conjunt permet identificar el sector vinculat als templers, i de retruc el de l'immoble comprat per la reina. Un plànol de l'any 1832 de Josep Mestres i Gramatges (fig. 2), que mostra el palau amb les reformes que hi van impulsar els Requesens al llarg del segle XVI,¹⁸ permet delimitar-los: d'una banda, l'església de Santa Maria i les construccions que li són contigües, de l'altra, l'edifici adossat a la muralla i orga-

¹³ *Ibidem*, doc. 39-4, p. 643, doc. 51, p. 647.

¹⁴ *Ibidem*, doc. 36, p. 143, doc. 45, p. 145.

¹⁵ Vegeu la disposició testamentària que ho certifica a: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, «Últimas voluntades de Martín I el Humano (30 y 31 de mayo de 1410)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (2013), p. 225-268, especialment p. 262.

¹⁶ Els documents acreditatius s'han publicat a: *Ibidem*, doc. 71, p. 105, doc. 11, p. 110, doc. 104, p. 131. Altres a: Anna M. ADROER I TÀSIS, «Un Palau Reial frustrat», a *II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 1990, p. 135-143.

¹⁷ Sobre aquestes intervencions: A. M. ADROER, *El Palau Reial major...*, p. 37 i s; Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context», *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. XXI (2010), p. 27-52.

¹⁸ Per a aquesta etapa del palau: Rosa LÓPEZ TORRIJOS i Rebeca GARCÍA CIRUELOS, «El palacio real menor de Barcelona y su capilla. Reformas del siglo XVI», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, núm. 24 (2012), p. 33-48; Fernando MARÍAS, «[...]perquè ací tenen en molt lo qui à feta la trassa». Una planta del Palacio Real Menor de Barcelona entre tejidos viarios y personales», *Locvs Amœnus*, núm. 17 (2019), p. 27-43; Carme NARVÁEZ, «Noves interpretacions sobre les reformes renaixentistes del palau familiar dels Requesens a Barcelona», a Eva MARCH i Carme NARVÁEZ (ed.), *Los mundos del arte. Estudios en homenaje a Joan Sureda*. Barcelona, 2019, p. 151-165.

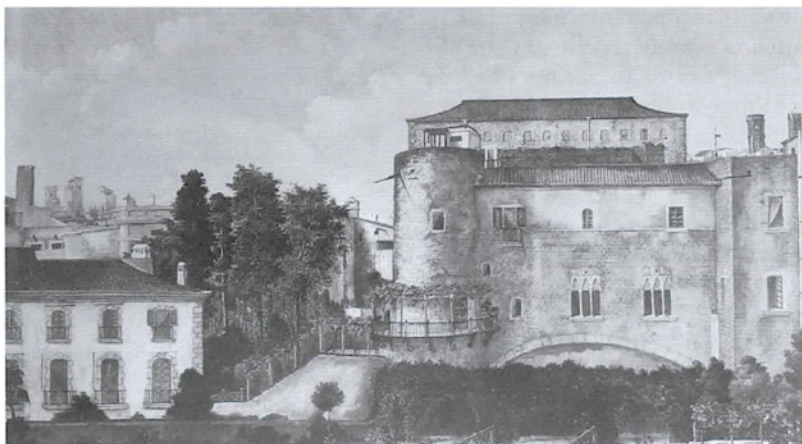

FIGURA 3: Domènec Sert i Rius: Palau Reial Menor. Façana oriental amb les finestres de pedra de Girona. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

nitzat a l'entorn d'un pati, segons és comú a l'arquitectura civil de qualitat d'època gòtica. Pel que fa al segon, els documents relatius a les obres impulsades pels reis a finals del segle XIV són categòrics: afecten algunes de torres de la muralla, un sector, que, ultra al plànol esmentat, s'identifica perfectament a les aquarel·les de Domènec Sert i Rius (1832-†1897) custodiades al Museu d'Història de la Ciutat (fig. 3).

Les reformes endegades a partir de 1367 tenien com a objectiu adequar les fàbriques preexistents a les necessitats dels nous estadants. El rastre documental d'algunes intervencions ho certifica. És el cas dels adobs del denominat *Porxo Vell*, o d'algunes torres que formaven part del circuit emmurallat de la ciutat d'època romana, l'espai de les quals s'integra ara a la residència.¹⁹ A l'àrea vinculada antigament

¹⁹ El paràgraf que transcrivim és ben eloqüent, pel que fa a la incorporació de diverses torres de la muralla a la superfície útil del palau: «Primerament, que de la manobra del alberch que fo den March Castanyer, liure lo dit Pere Marti an Guillem Carbonell, maestre de pedra de la obra del alberch de la dita Senyora Reyna, tantes bigues, lates, fulla, rajola é permodols que basten á la cuberta sobirana de la torre que es aprés de la cambra major del dit alberch de la Senyora reyna, envers la mar. E encara aquells portals é finestres del dit alberch quel dit Guillem Carbonell dirá esser necessaries á ops de la obra de la dita torre. Item, vol lo dit Senyor [Rey] quel dit Pere Marti de la dita manobra liure al dit Guillem Carbonell tota aquella teula é fusta que sia necessaria á cobrir lo mur que es de la dita torre, tro al oratori quel dit senyor vol que sia fet á obs de la dita senyora, en lo dit mur, devant la torre redona negra que es al cap del alberch que fon den Bernat Rovira, lo qual mur sia cubert á teulada seca á dos pendents. E que li liure un arch escaça é una escala de pedra, que serán á la entrada del dit oratori» (J. COROLEU, *Documents Historichs Catalans...*, p. 21).

als templers, els treballs també van afectar la capella.²⁰

Els estudis que s'han dedicat al Palau Reial Menor en època medieval s'han interessat principalment per la seva història arquitectònica, servint-se de les dades que proporcionen els registres de cancelleria referents a les despeses que va generar la seva remodelació d'ençà de 1367.²¹ Aquesta via, però, deixa oberts alguns interrogants pel que fa a la identificació dels seus àmbits més significatius i a la seva materialització en el temps. D'aquí les discrepàncies dels historiadors pel que fa a la identificació de la *Sala dels cavalls* i de la gran aula amb arcs diafragmàtics que va ocupar la planta noble de l'edifici, perfectament visible a les imatges prèvies a la seva desaparició. Pel que fa a la segona, alguns interpreten que correspon a la primera, però també hi ha qui es decanta per lectures alternatives, sense presentar les fonts documentals que suposadament les sustenten.

Els espais privats del Palau

A pesar de la denominació, *Reginal*, al palau es van preveure estances per a la reina i per al rei. Aquesta realitat certifica que s'hi va adoptar el model que, a Barcelona, ja funcionava al Palau Major o Palau Vell, i que també se seguia en altres residències àuliques: àrees separades per a la parella reial, en les quals convivien amb els membres dels seus respectius seguicis i amb determinats membres de la família.²² Va ser així amb Maria de Luna, d'acord amb els termes pactats de cara al seu futur matrimoni amb l'infant Martí. Va ser educada a la cort d'ençà de 1362,²³ i un cop el Palau Nou va ser habitable i la parella reial s'hi va traslladar, tant ella com la infanta Joana (la filla del Cerimoniós i Maria de Navarra) i el propi Martí, van ocupar les habitacions que els estaven destinades.²⁴

D'acord amb el model referit, la documentació atesta espais duplicats: la cuina, la «panisseria», l'escriptori, i fins i tot l'espai cultural, ja que la reina tenia el seu propi

²⁰ S'intervé a la coberta i s'hi instal·len dos altars dedicats a santa Bàrbara i santa Llúcia (A. M. ADROER, *El Palau de la reina Elionor...*, p. 253).

²¹ *Ibidem*, p. 247-261; Daniel CID MORAGAS, «La restauració del desaparegut Palau Reial Menor de Barcelona a través del Llibre d'Obra. El cas de la Sala Major (1376-1378)», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia*, núm. 18 (1997), p. 397-425; Anna M. ADROER TASIS, *Palaus reials de Catalunya*, Barcelona, 2003, p. 67-92; Josep M. FUGUET I SANS, «La Casa del Palau del temple», *Locus Amœnus*, núm. 7 (2004), p. 99-109.

²² Claire PONSICH, «L'espace de la reine dans le palais. L'exemple de la confédération catalano-aragonaise (fin Xive-début XVe siècle)», a Marie-France AUZÉPY i Joël CORNETTE (dir.), *Palais et pouvoir de Constantinople à Versailles*, Saint Denis, 2003, p. 183-227.

²³ Núria SILLERAS FERNÁNDEZ, *Maria de Luna. Poder, piedad y patronazgo de una reina bajo-medieval*, Zaragoza, 2012, p. 38 i s. Quan Maria de Luna es va casar amb l'infant Martí l'any 1372, la reina ja habitava el Palau Reial Menor, i per tant també la seva nora.

²⁴ A. M. ADROER, *El Palau de la reina Elionor...*, p. 249 i 253; Margarita ANGLADA CANTARELL, M. Àngels FERNÁNDEZ TORTADÉS i Concepció PETIT CIBIRIÀIN, *Els quatre llibres de la reina Elionor de Sicília de la catedral de Barcelona*, Barcelona, 1992, p. 77.

oratori,²⁵ essent privativa del rei l'església de Santa Maria, que corresponia a l'antiga capella dels templers.²⁶ L'alberg de la reina, ultra l'oratori esmentat, comprenia «una cambra major», dotada d'una «recambra» (instal·lada dins d'una de les torres), que ja consten com a existents el mes de gener de l'any 1367.²⁷ D'acord amb els usos registrats als edificis contemporanis, la reina hi menjava acompanyada de les dones que formaven part del seu cercle privat, i havent dinat, i un cop plegada la taula, podia esmerçar el temps brodant i potser gaudint de les lectures en veu alta que feien accessibles el textos literaris a totes les dames, a les indoctes i a les que «sabien de lletra». Recordem que tant Elionor de Sicília, com Violant de Bar i Maria de Luna, que van habitar el Palau Reial Menor, van tenir afeccions literàries.²⁸

Pel que fa al dormitori, constava també d'una cambra i d'una recambra. A la primera hi havia el llit que podien compartir ambdós esposos, ocasionalment.²⁹ Pel que fa a la recambra, segons era acostumat i ho testimonia la pintura contemporània,³⁰ s'hi aixoplugava l'escriptori d'Elionor de Sicília.³¹ La documentació

²⁵ Aquest oratori havia d'estar acabat el 1373, perquè el mes de març d'aquell any es va pagar la pintura de les seves portes a Ramon des Feu (Josep M. MADURELL i MARIMON, «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII (1949), reg. 212, p. 130). Hi ha constància de la incorporació de vidrieres als espais culturals del Palau Reial Menor, sense que sigui possible, però, aclarir a quin dels dos. Hi ha despeses per aquest concepte l'any 1370 (*Ibidem*, reg. 678, p. 219), i l'any 1386. En aquest cas, el vidrier és Pere Ponç, un beneficiat de la catedral de València (Josep TRENCHS ÒDENA, *Documentos de Cancillería i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval*, edició a càrrec d'Ignasi J. Baiges et al., Barcelona, 2011, doc. 2208 i 2210, p. 544).

²⁶ Vegeu la nota 20.

²⁷ J. COROLEU, *Documents Historichs Catalans...*, p. 21-22.

²⁸ Elionor, per exemple, té un Marco Polo a la seva cambra, segons una anotació de cap a 1373. La dada a: M. ANGLADA, M. À. FERNÁNDEZ i C. PETIT, *Els quatre llibres de la reina Elionor...*, p. 87. Pel que fa a Violant de Bar, la més lletraferida de totes les reines, vegeu: Isabel de RIQUEUR, «Los libros de Violante de Bar», a M. del Mar GRAÑA CID (ed.), *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, 1994, p. 161-173. Maria de Luna sembla haver preferit els llibres devocionals (Áurea L. JAVIERRE DE MUR, *Maria de Luna. Reina de Aragón (1396-1406)*, Madrid, 1942, p. 17-19), unes lectures especialment apreciades dins els cercles femenins. Cal recordar, a més, que molt sovint rere la literatura hagiogràfica s'amaguen aventures molt entretingudes.

²⁹ La parella reial, a pesar de dormir en cambres separades, quan compartien llit ho feien a l'espai femení. Per al rastre d'aquest costum a Perpinyà: Francesca ESPAÑOL, «Le programme architectural de Perpignan: un palais pour vivre et gouverner», a Olivier PASSARIUS i Aymat CATAFAU (ed.), *Un Palais dans la ville. I. Le Palais des rois de Majorque à Perpignan*, Perpinyà, 2014, p. 115-132, especialment p. 121 i 131. Al Palau Reial Menor, per a les dades referents a Elionor de Sicília i Sibila de Fortià: M. ANGLADA, M. À. FERNÁNDEZ i C. PETIT, *Els quatre llibres de la reina Elionor...*, p. 83; Josep M. ROCA, «La Reyna Empurdanesa», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. X (1928), p. 67.

³⁰ Respecte al disseny i la localització d'aquesta mena de mobles, l'Anunciació de la Mare de Déu molt sovint els incorpora. És ben eloqüent en aquest sentit el que serveix de rerefons a dita escena al retaule de Verdú del pintor Jaume Ferrer del Museu Episcopal de Vic.

³¹ El va pintar Llorenç Saragossa, i el document que n'informa, datat el 1372, conté aquestes indicacions topogràfiques (J. M. MADURELL, «El pintor Lluís Borrassà...», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII (1949), reg. 521, p. 181). El 1372 se'n va comprar un altre («un scriptori

també registra el rebost i el guarda-roba.³² En el cas de l'alberg del rei, la *Cambrà Blanca* era el seu epicentre.³³

Aquestes habitacions es cobrien amb sostres de fusta recolzats sobre arcs diafragmàtics,³⁴ i ostentaven rajoles valencianes al paviment.³⁵ Les finestres coronelles executades amb pedra de Girona aclarien els seus interiors.³⁶ A una de les aquarel·les de Domènec Sert i Rius (Museu d'Història de la Ciutat) són ben visibles al mur forà meridional de la planta noble.³⁷ Són de triple obertura i ostenten al bell mig les delicades i distintives columnetes de calcària nummulítica (fig. 4). Hem d'imaginar aquestes estances embellides amb els draps de paret que durant el regnat del Cerimoniós van anar aplegant tant el rei com la reina,³⁸ i moblades amb tota mena de caixes, adornades amb sumptuosos coixins, dins les quals es podia desar la roba i estris diversos.³⁹

Les aquarel·les de Domènec Sert ens mostren l'estat de l'edifici poc abans de ser aterrat, i evidencien que constava essencialment de dos nivells. A peu pla, la documentació medieval hi situa habitacions de diversa rellevància: des de cuines,⁴⁰ a la *Sala del Consell*.⁴¹ Aquesta coincidència d'espais domèstics i àmbits representatius no és excepcional. A l'estiu, a Perpinyà, per tal de fer més suportable la

de iiii. peus de fust d'alber»: J. TRENCHS, *Documents de Cancilleria i de mestre racional...*, doc. 1661, p. 425. No sabem si aquests mobles seguien al seu lloc en època de Sibila de Fortià. En tot cas, si hi eren, la reina en devia fer poc ús, ja que era analfabeta. J. M. ROCA, *La Reyna Empurdanesa...*, p. 159 (documents de l'any 1382).

³² *Ibidem*, p. 140 i s. A. M. ADROER, *El Palau de la reina Elionor...* p. 251, 253, 254.

³³ *Ibidem*, p. 253.

³⁴ Mateu RODRIGO LIZONDO i Jaume RIERA SANS, *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, València, 2013, doc. 621, p. 692: «Quan es d'açò que ns fets saber que manàssem convertir més Avant en la obra de les arcades del vostre palau...». El text s'insereix dins la carta adreçada pel Cerimoniós a la reina Elionor el mes de març de 1372. En aquest context, el terme palau s'ha d'interpretar com una part del tot, és a dir, l'alberg de la reina que forma part del Palau Menor.

³⁵ Diversos documents se'n fan ressò: Josep M. MADURELL, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques...*, doc. 1, p. 381, ref. p. 372, 376 (nota 21).

³⁶ *Ibidem*, p. 372. Sobre aquestes finestres, molt apreciades pel Cerimoniós, que en va instal·lar a gairebé tots els seus palaus: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)», a Joaquín YARZA i Francesc FITÉ (ed.), *L'artista-artesa medieval a la Corona d'Aragó* (Lleida, 1998), Lleida, 1999, p. 77-127; ID., «Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 39/2 (2009), p. 963-1.001, especialment, p. 976-979.

³⁷ Cal advertir que les cartel·les que identifiquen les diverses perspectives de les aquarel·les de Domènec Sert equivoquen els punts cardinals. En aquest cas s'indica «tomada desde la parte sur», quan en realitat el que hi veiem és la façana oriental de l'edifici. Al llibre d'Anna M. Adroer (*Els palaus reials...*, p. 72-73, 76-77, 80-81) es reproduïxen aquestes vistes amb les esmenes que acabem d'assenyalar.

³⁸ Vegeu: Marçal OLIVAR, *Els tapissos francesos del rei En Pere el Cerimoniós*, Barcelona, 1986.

³⁹ J. M. ROCA, *La Reyna Empurdanesa...*, p. 140 i s.

⁴⁰ Teresa Maria VINYOLES, *Les barcelonines a les darrerries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*, Barcelona, 1976, doc. 27, p. 159. Un document datat el 6 de setembre del 1390, registra: *coquinis inferioribus*.

⁴¹ D. CID, «La restauració del desaparegut...», p. 405.

FIGURA 4: Domènec Sert i Rius: Palau Reial Menor. Façana meridional. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

calor, s'agencen cambres com a dormitori en aquest sector.⁴² D'altra banda, segons ho recorda a la seva *Crònica*, Pere el Cerimoniós va néixer «en la casa baixa del castell de Balaguer, qui es al cap del gran Palau».⁴³

Retornant al Palau Reginal, les habitacions que configuraven els «albercs» del rei i de la reina s'ubicaven a la planta noble, una zona reservada també per a l'*aula maior*, de la qual parlarem tot seguit. Les aquarel·les que ens guien en aquest recorregut no mostren cap altre nivell d'ocupació. El potent edifici de planta rectangular, a tocar de l'*aula maior*, que ocupa l'extrem occidental de tot aquest sector, destaca de tot el conjunt per la seva alçària, però el pis més alt no és d'època medieval. Exclosa aquesta construcció i els edificis que es van bastir al sector més oriental del Palau, enllà del gran pati (fig. 5), cal concloure que el palau medieval distribuïa les seves estances en dos nivells, coronats per un terrat superior, practicable. El perfil que adopten els arcs diafragmàtics a la Sala Major i les dades que proporcionen els llibres d'obra sobre el seu procés constructiu, confirmen que el rematava una coberta plana, enrajolada.

⁴² Encara que finalment aquesta opció es descartarà, es preveia allotjar-hi les infantetes (F. ESPAÑOL, *Le programme architectural de Perpignan...*, p. 123, nota 29).

⁴³ Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans Cròniques: IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós*, edició a càrrec de Jordi Bruguera i M. Teresa Ferrer Mallol, Barcelona, 2014, cap. 1-40, p. 72.

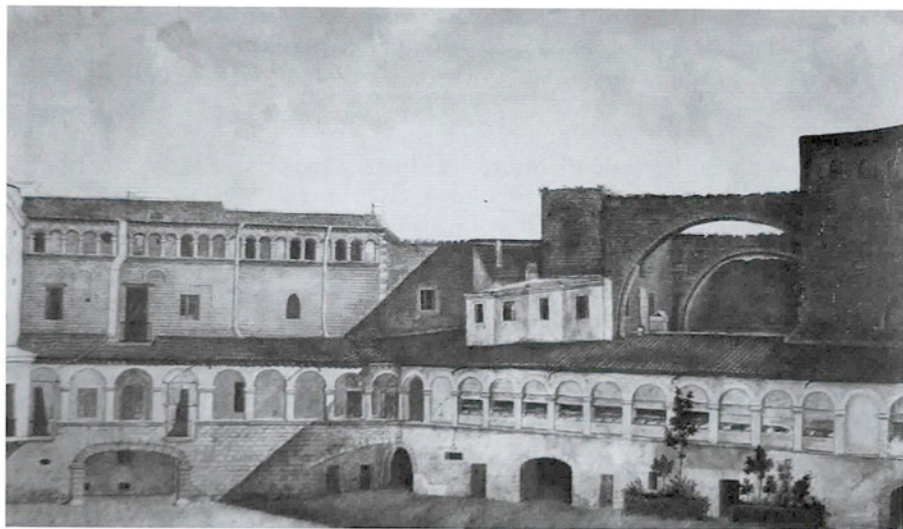

FIGURA 5: Domènec Sert i Rius: Palau Reial Menor, sector sud-est. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

A Perpinyà s'havia adoptat la mateixa solució, la qual cosa va permetre instal·lar en aquest indret elevat del castell unes enigmàtiques estances que s'identifiquen genèricament com a «Paradisos» i que complementaven l'alberg del rei i el de la reina. Dataven de l'època del Cerimoniós, i tot i que ignorem quin espai van ocupar, incorporaven acabats sumptuosos, compreses pintures murals i vidrieres a les seves finestres. Quan vam estudiar els usos del palau perpinyanès, vam intentar contextualitzar aquests «Paradisos», perduts, dins l'arquitectura contemporània de la Corona d'Aragó.⁴⁴ Si la nostra lectura va ser correcta, aquelles conclusions són extrapolables a l'espai homòleg que pretenia incorporar Joan I al Palau Reial Menor de Barcelona l'any 1391. En parla a la carta adreçada a l'infant Martí des de Saragossa el dia 7 de febrer.⁴⁵ No sabem si el projecte va reeixir, però només el fet de concebre'l ja resulta interessant. Què pretenia dur a terme Joan I? Si partim del que hi va haver a Perpinyà, bastir una o més estances a la summitat del palau, des de les quals poder accedir a una vista privilegiada de l'entorn, fos el mar, o la ciutat i el paisatge circumdant. Aquesta topografia no solament donava accés a la «vista amena» que els homes de l'època medieval van apreciar especial-

⁴⁴ Hi al·ludeixen quatre documents (dos de 1356, i els altres de 1373 i 1377). Vegeu: F. ESPAÑOL, *Le programme architectural de Perpignan...*, p. 131-133.

⁴⁵ J. COROLEU, *Documents Historichs Catalans...*, p. 142-143.

ment, sinó a l'agradable marinada que contribuïa a alleugerir la xafogor de les nits d'estiu. El «Paradís» sembla haver estat això: un espai creat per al gaudi en el sentit més ampli de la paraula. Joan I, que coneixia els «Paradisos» del castell de Perpinyà, volia traslladar la seva excel·lència a l'escenari barceloní.

Els espais que anem resseguint, compresos els que tractarem a continuació, van ser obra d'una successió d'arquitectes i fusters que els llibres d'obra ens descobreixen. Guillem Carbonell i Pere Llobet, els primers. El primer ja havia treballat per al rei al Palau Reial Major, on havia estat responsable, entre el mes d'octubre de 1359 i el mes de maig de 1364, del gran *Saló del Tinell*. Un document del 1368, que ja hem citat, el vincula al *Reginal* com a mestre d'obres i custodi, una responsabilitat que implicava assumir la supervisió periòdica de la fàbrica. Bona part de les habitacions concebudes *ex novo* al Palau Menor repetien a diversa escala aquell model arquitectònic que ja havia materialitzat al Palau Vell. Pere Llobet també hi tenia experiència, raó per la qual el govern de la ciutat li encarregarà poc després el Saló de Cent, resolt també amb arcs diafragmàtics i coberta de fusta. Els van succeir Francesc Marcet, Arnau Artaguil, Guillem Minguet i Bernat Baró, alguns d'ells atestats contemporàniament en projectes municipals barcelonins. També va intervenir-hi Bernat Roca, si bé en obres menors. En paral·lel, es registra l'activitat dels fusters necessaris per a l'obra de les cobertes, entre els quals Pasqual Peralta i Ramon Roca, i la dels pintors decoradors que van policromar els enteixinats i els arcs que els sustentaven. El seu rastre documental, però, és menys significatiu que el dels mestres precedents.⁴⁶

Els espais representatius

L'any 1396, el procés successori que va desencadenar la mort de Joan I es va desenvolupar al Palau Reial Menor. Les primeres dades corresponen al 27 de març. Maria de Luna hi viu i segueix fent-ho a començament de desembre. Al llarg d'aquest període s'hi van celebrar un seguit de reunions, desigualment concorregudes, i també la sessió inaugural de les Corts convocades aquell any. Els documents que hi tenen a veure identifiquen diversos espais: la Cambra del Consell,⁴⁷ la Cambra

⁴⁶ Les dades documentals es publiquen a: D. CID, *La restauració del desaparegut...*, p. 409 i s; Josep M. CASAS HOMS, *Llibre del Batlle reial de Barcelona. Berenguer Morey (1375-1378)*, Barcelona, 1976, p. 96-99, 101, 104-105; Per a l'activitat d'aquests mestres enllà del palau: Albert CUBELES, «Poder públic i llançament urbanístic al segle XIV», *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 8 (2003), p. 35-64; Ernest ORTOLL I MARTÍN, «Bernat Roca, un artífex pluridisciplinar», a Joaquín YARZA i Francesc FITÉ, (ed.), *L'artista-artesa medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 271-292; Josep M. MADURELL I MARIMON, «Bernat Roca, arquitecte i escultor trescentista», a *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch*, vol. II, Barcelona, 2017, p. 163-178.

⁴⁷ F. FITA i B. OLIVER (ed.), *Cortes de los antiguos...*, p. 248, 252.

«on ella jau»,⁴⁸ «la Sala dels cavalls»,⁴⁹ l'*Aula maiori Reginalis palatii*,⁵⁰ i l'hort que, com en altres casos, va ser emprat per a reunions relacionades amb les tasques de govern, sobretot a l'estiu.⁵¹ Pel que fa a la primera, si la interpretació de les dades és correcta, corresponia a un espai situat a la planta baixa de la residència.⁵²

Respecte al dormitori, la «Cambra on ella jau», segons s'assenyala, recordem que Violant de Bar, quan va retornar a Barcelona, pocs dies després de la mort del rei, va ser allotjada al Palau Vell.⁵³ En conseqüència, Maria, reivindicada ja aleshores com a reina, va poder ocupar les seves habitacions privatives, al Palau Menor. No és inusual recórrer a les habitacions privades per resoldre qüestions de govern. Quan se celebren Corts, els diputats poden visitar el president a la seva cambra si està indisposat, i els ambaixadors són rebuts pel rei, al qual s'han adreçat en missió diplomàtica, en aquest mateix escenari, en circumstàncies similars.⁵⁴ Per tant, en el cas de Maria de Luna, no estem davant d'un fet excepcional.

L'*Aula maiori Reginalis palatii* surt esmentada mantes vegades com a seu de les assemblees vinculades al procés successori l'any 1396, i sembla reservar-se per a les que apleguen més gent, entre les quals algunes sessions de les Corts que es van inaugurar el 25 de novembre a la *Sala dels cavalls*.⁵⁵ Això s'esdevé quan a l'edifici les obres s'han acabat ja fa temps. En conseqüència, s'està designant una sala que destacava de les restants de l'edifici per la seva monumentalitat; la mateixa que tenia el *Saló del Tinell* al Palau Reial Major i a la qual, els documents, assignen idèntic apel·latiu. Atesos aquests antecedents, sembla que no hi pot haver dubtes a l'hora d'identificar-la amb l'espai rectangular de la planta noble, els arcs diafràmics del qual, ben visibles a les imatges del palau anteriors al seu aterrament, expressen a bastament la seva potència arquitectònica (fig. 6-7).

El llibre d'obra del període 1376-1378 informen del dia a dia del procés constructiu.⁵⁶ Tot i haver desaparegut al segle XVI en el decurs de les obres impulsades pels Requesens, la coberta de fusta gòtica es va executar i es deuria policromar conjuntament amb els arcs que la sustentaven, segons s'acorda al document de 1376 subscrit pels pintors Francesc Serra i Jaume Castellar.⁵⁷ S'hi havien de plasmar

⁴⁸ *Ibidem*, p. 249.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 262, 263, 278, 292, 293, 305, 310, 335.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 299, 300, 311, 312, 313, 314.

⁵¹ *Ibidem*, p. 290, 295, 298.

⁵² D. CID, *La restauració del desaparegut...*, p. 405.

⁵³ F. FITA i B. OLIVER (ed.), *Cortes de los antiguos...*, p. 251.

⁵⁴ Vegeu: Francesca ESPAÑOL, «La Súplica al rey y sus encuadres iconográficos», a *Rogar al rey, suplicar a la reina. Corona de Aragón, siglos XIII-XV*, (Saragossa 14-15 novembre 2019), en premsa.

⁵⁵ Vegeu la nota 50, *supra*.

⁵⁶ Vegeu la progressió dels treballs a partir de la informació que proporcionen els llibres d'obra a: D. CID, *La restauració del desaparegut...*, p. 397-420. Abasta de 1376 a 1378 i hi van intervenir els mestres Francesc Marcet, Arnau Artaguil, Guillem Minguet i Bernat Baró, pel que fa a l'obra arquitectònica, i Pasqual Peralta i Ramon Roca, per a la fusteria.

⁵⁷ J. M. MADURELL, «El pintor Lluís Borrassà...», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII (1950), doc. 31, p. 38-40.

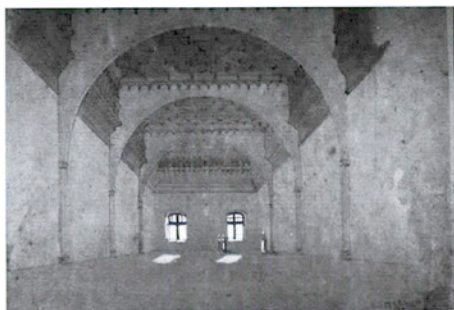

FIGURA 6: Francesc Soler i Rovirosa: Recreació de l'Aula maiori Reginalis palatii. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

FIGURA 7: Domènec Sert i Rius: Palau Reial Menor, sector sud-oest. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat

els emblemes heràldics dels reialmes de Navarra, Portugal i Sicília, els privatis de les esposes del Cerimoniós, que subratllarien el caràcter *Reginal* del Palau. L'any 1381, l'obra arquitectònica estava completament enllestida, però s'havia de procedir a enrajolar-la, i aprofitant l'avinentsa, el rei va decidir incorporar-hi una xemeneia.⁵⁸

Que aquest espai fos la seu de les assemblees relacionades amb la successió de Joan I és del tot coherent. També ho és que s'emprés diverses vegades per exposar el cadàver reial, mentre es preparaven les exèquies, una funció compartida amb el *Saló del Tinell* del Palau Reial Major.⁵⁹

Fou així durant divuit dies en el cas de la reina Sibilla de Fortià, l'any 1406: «Et ipsa mortua, fuit posita in aula palatii Regine, quod palacium est iuxta et satis prope dictam domum, et tenuerunt eam in dicta aula per decem et octo dies semper scaratam, tamen fuit euicerata et fuit bene mirrata et fuit sibi abstractum cerebrum».⁶⁰

A la *Crònica* de fra Pere d'Arenys es recull la mateixa dada pel que

⁵⁸ J. M. MADURELL, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques...*, doc. 2, p. 381-382.

⁵⁹ El primer *Llibre de les Solemnitats* de l'Ajuntament de Barcelona, on s'aplegaven les notícies sobre el protocol a seguir en les cerimònies més rellevants amb seu a la ciutat (entrades de reis i de personatges il·lustres, aniversaris etc.) s'ha perdut. Conservem el que correspon al segle XV, que aplega les celebracions funeràries organitzades per honorar la reina Violant de Bar, Carles, Príncep de Viana, i els reis Pere, Conestable de Portugal, i Joan II, excepció feta de la de Violant, totes desenvolupades al Palau Reial Major. Vegeu: Agustí DURAN I SANPERE i Josep SANABRE (ed.), *Llibre de les Solemnitats de Barcelona*, vol. I, Barcelona, 1930, doc. LXXXI, p. 239-253; doc. LXXXIX, p. 280-285; doc. XCII, p. 301-319.

⁶⁰ El paràgraf prové de la *Crònica* de Guillem Mascaró (†1405), el beneficiat de la catedral de Barcelona. Per a l'edició: J. C. MARTÍN-IGLESIAS (ed.), *El denominado Cronicon de Guillem Mascaró...*, C-6: «Et ipsa mortua, fuit posita in aula palatii Regine, quod palacium est iuxta et satis prope dictam domum, et tenuerunt eam in dicta aula per decem et octo dies semper scaratam, tamen fuit euicerata

fa a Martí l'Humà, mort el 1410.⁶¹ La font documental més rica en detalls, però, és la que informa de la solemnitat desplegada a l'entorn del decés de Violant de Bar, a Bellesguard, el 1431.⁶² El cadàver, vestit segons el seu rang i amb les insígnies privatives, es va exposar sobre el llit d'aparat, que estava aixoplugat per un sobrecel negre, rodejat de brandons d'aquest mateix color. Situat al bell mig de la sala, al seu entorn es van armar deu altars que serviren per oficiar les misses per l'ànima de la difunta durant els dies que el cadàver hi va romandre, descarat.

La Sala dels cavalls

La primera notícia coneguda d'aquest espai correspon a l'any 1368 i té a veure amb una reforma menor: la construcció dels festejadors de les seves finestres.⁶³ Més enllà (1381), quan s'ha de construir un escalfapanxes a la Sala Major, es menciona la fumera de la seva xemeneia.⁶⁴ Amb diferència, el major nombre de dades al·lusives provenen del procés successori obert a la mort de Joan I. Com hem

et fuit bene mirrata et fuit sibi abstractum cerebrum. Et die Dominica, in qua fuit festum sancti Gualbrieli, que fuit XII^a dies mensis decembris, anno predicto fuit tradita sepulture ecclesiastice in ecclesia fratrum Minorum Barchinone, in qua sepultura fuit processio sedis Barchinone et omnium ecclesiarum parrochialium Barchinone, omnium fratrum mendicantium et aliorum religiosorum dicte ciuitatis». Es publicà per primer cop a: J. M. ROCA, *La Reyna Empordanesa...*, p. 143.

⁶¹ «Et corpus fuit portatum de dicto monasterio [Valldonsella] in civitatem et positum in palatio regio novo templi iunii, que erat dominica secunda post octavas trinitatis, in sero usque mediam noctem. Item dictus dominibus rex fuit sepultus XVIII dicti mensis iunii die mercurii. Et portatum fuit funus per civitatem et fecerunt circulum corporis Christi; et habuit exequias sollempnes. Cuius anima requiescat in celo. Amen». Petrus de ARENYS, *Chronicon*, edició a càrrec de José Hinojosa Montalvo, València, 1975, p. 46.

⁶² A. DURAN I SANPERE i J. SANABRE (ed.), *Llibre de les Solemnitats...*, vol. I, doc. XVIII, p. 47-48: «a iiii. Del mes de juliol any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCXXXI [...] passà de aquesta vida la senyora dona Yolant [...] dins la casa o torre de Bellsguard, del territori de Barcelona. E lo dijous après següent a v. del dit mes de juliol lo seu cors fou tret de la dita casa de Bellsguard e portat dins la dita ciutat e posat en la sala gran del Palau menor reyal, sobre un lit alt ab son doser e sobre cel de drap de seda negre, vestit lo dit cors de una cota de lera folrada de erminis ab i. pom d'or en la una ma e lo sceptre en l'altra, ab corona en lo cap, sobreposada una dalmática tota reyal, ço es, de vetafrés ampla e de carmesí, stant lo dit die de dijous esquerada ab gran luminaria de brandons negres al entorn. E la dita sala fou a cascuna part ornada de diverses draps de ras molt ricosos, e foren-hi construïts x. altars, dos a quescun cap e tres a quescun costat; en quescun dels quals, per tants diez com lo dit cors se trigà a soterrar, foren celebrades e's continuaren de celebrar moltes misses per ànima de la dita senyora. Semblantment, per quescun jorn, stant lo dit cors en la dita sala, lo clero, axí de la Seu com de les esgleses parroquials e dels monestirs de la dita ciutat, axí homens com dones, processionalment, ab creus levades, continuaren dues vegades quescun die fer absolucions denant lo dit cors per refrigeri de la sua ànima. E axí estech e romàs lo dit cors en la dita sala sots les dites solemnitats del dit jorn de dijous tro al dilluns après següent en lo qual fou liurat en via de comanda a eclesiàstica sepultura dins la dita Seu...».

⁶³ D. CID, *La restauració del desaparegut...*, p. 404.

⁶⁴ Vegeu la nota 58, i el text que la precedeix.

apuntat, entre els mesos de maig i desembre de l'any 1396 va acollir diverses reunions, i el dia 27 de novembre la sessió inaugural de les Corts presidida per la reina Maria de Luna. La naturalesa d'aquestes assemblees i el fet que fossin corregudes ens alerten de la monumentalitat de l'estança i de la seva qualitat dins el conjunt palatí.

Malgrat que les notícies amb què comptem són insuficients per ubicar-la, sí hi ha una cosa certa: no recolzen, com s'ha suggerit, la seva correspondència amb l'*Aula maiori Reginalis palatii*, perquè a la documentació ambdues designacions fan camí plegades. Atesos els usos que s'hi van acomodar, era un dels espais representatius del palau. Això no el situa necessàriament a la planta noble de l'edifici; a pesar que en diversos casos s'esdevé així (Palau de Perpinyà, Palau Reial Major de Barcelona), no és una fórmula general. Recordem, en aquest sentit, que Pere el Cerimoniós va néixer «en la casa baixa del castell de Balaguer, qui es al cap del gran Palau» (terme que hem d'interpretar en termes espacials, i que identifica, en conseqüència, la sala major del *Castell Formós*).⁶⁵ A les residències àuliques i nobiliàries hi havia espais representatius a peu pla, i en el nostre camí a través del Palau Reial Menor de Barcelona no podem negligir aquesta dada.

Indubtablement, una de les qüestions més enigmàtiques pel que fa a la *Sala dels cavalls*, és el seu nom. En altres casos, les denominacions d'aquest gènere les origina la decoració mural desplegada a les parets. Els exemples a la Corona d'Aragó són abundants. El més eloqüent, el de la *Cambra del Jaufré* a l'Aljaferia de Saragossa, ja que tenim la pintura i una referència documental al·lusiva l'any 1352.⁶⁶ Als palaus reials hi va haver *Cambra Blanca* a Perpinyà, Lleida, València, i al *Reginal* de Barcelona, *Cambra dels Timbres* a Perpinyà i a València. A Vallde-mossa s'atesta una *Cambra dels Cèrvols*,⁶⁷ i a Valldaura del Vallès i al Palau Major de Barcelona sengles espais *dels Papagays*.⁶⁸ Al darrer, també el de *les Garces*.⁶⁹ A Perpinyà, hi va haver la *Sala de Mallorca*, la *Cambra de la Cort de Roma* i la *Cambra d'Ysop*.⁷⁰ Al Palau Major de Barcelona el *retret de les carabasses*.⁷¹ Al Reial de València, la *cambra dels Àngels*.⁷²

⁶⁵ F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans Cròniques...*, Cap. II-40, p. 72.

⁶⁶ Es reproduïx a Francesca ESPAÑOL, *Els escenaris del reis*, Barcelona-Manresa, 2001, p. 19. El document a: Antoni RUBIÓ Y LLUCH, *Documents per la cultura catalana mig-eval*, vol. I, Barcelona, 1908, (reprt. Barcelona 2000), doc. CLX, p. 159-160.

⁶⁷ Aquestes referències s'apleguen a Francesca ESPAÑOL, «Empresa y vida literaria cortesana. A propósito de la Orden de Amor de Pedro el Ceremonioso», a Etelvina FERNÁNDEZ GONZÁLEZ (coord.), *Imágenes del poder en la Edad Media. Estudios in memoriam del Profesor Dr. Fernando Galván Freile*, vol. II, León, 2011, p. 153-161; F. ESPAÑOL, *Le programme architectural de Perpignan...*, p. 119-120.

⁶⁸ Per a Barcelona: Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal, Rei dels Catalans*, Barcelona, 1936, p. 155 i 157.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 157.

⁷⁰ Vegeu la nota 67.

⁷¹ E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal...*, p. 154.

⁷² Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Ecos artístics aviñoneses en la Corona de Aragón. La capilla

Al Palau Reial Menor barceloní, la *Sala dels cavalls* podria encaixar perfectament en aquest context. Els documents certifiquen que els pintors no hi van ennobrir solament els sostres de fusta: les seves parets també ostentaven pintures. De la mateixa manera que el Cerimoniós va procurar la protecció del sant Jordi, que decorava un dels murs del Palau de Perpinyà quan s'hi van allotjar els integrants del seguici que acompanyava Mata d'Armanyac a Barcelona per esposar-se amb l'infant Joan el 1373,⁷³ es va fer el mateix amb les pintures del Palau Reial Menor. Un document datat l'any 1390 n'informa.⁷⁴ Podem deduir de tot plegat que la designació *Sala dels cavalls* va tenir aquest origen? No ho podem descartar, però hi ha una explicació alternativa.

A l'article que Josep Puiggarí va dedicar al Palau Reginal poc després del seu aterrament, assenyalà: «Entre las ruinas de la parte baja fue descubierto el bello mosaico romano de que El Museo dio cuenta en uno de sus volúmenes anteriores».⁷⁵ Es refereix a l'article aparegut en dues entregues als números del 23 de febrer i del 2 de març de 1862 del *Museo Universal*, dedicat al «Mosaico descubierto en las ruinas del Palau en Barcelona» per Juan de Dios de la Rada y Delgado, la reproducció del qual (fig. 8) complementava el text.⁷⁶ El mosaic, de 8 metres de llarg per 3,57 d'ample i dedicat a les curses de cavalls al circ, s'havia localitzat a uns tres metres de profunditat a l'aterrar les cases 9 i 10 del carrer de la Comtessa de Sobradí.⁷⁷ La troballa datava del mes d'abril de 1860. Va quedar completament descobert el dia 28 i l'endemà, sota la supervisió de l'arquitecte Elies Rogent, es va procedir a la seva extracció, i un cop enllestida, al seu trasllat al Palau de la Diputació. Més endavant, quan va funcionar com a seu del Museu Provincial, el mosaic es va transferir a la capella de Santa Àgueda.⁷⁸ Claudi Lorenzale el va dibuixar el mes d'abril del 1860. De totes les reproduccions decimonòniques, la seva és la millor i la més detallada, ja que no

de los ángeles del Palacio Papal», a *El Mediterráneo y el arte español. XI Congreso Nacional de Historia del Arte*, CEHA, València, 1998, p. 63.

⁷³ Josep M. MADURELL I MARIMON, «Les noces de l'Infant Joan amb Matha d'Armanyac», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIX (1934), doc. 20, p. 52-53.

⁷⁴ T. M. VINYOLÉS, *Les barcelonines...*, doc. 27, p. 159, 101. La carta està datada el 6 de setembre de 1390. El rei Joan recomana al custodi del Palau que tingui cura, quan ell no hi sigui, i s'hi celebrin noces, que no es facin focs a les finestres per tal que les pintures no es malmetin.

⁷⁵ J. PUIGGARÍ, «El palau ó Palacio menor...».

⁷⁶ Juan de Dios DE LA RADA DELGADO, «Antigüedades romanas. Mosaico descubierto en las ruinas del "Palau" en Barcelona», *El Museo Universal*, vol. VI-8 (1862), p. 58-60; ID., *El Museo Universal*, vol. VI-9 (1862), p. 66-67.

⁷⁷ Antonio ELIAS DE MOLINS, *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona, 1888, núm. cat. 1152, p. 102-103.

⁷⁸ Alberto BALIL, «Mosaicos circenses de Barcelona y Gerona», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. CLI (1962), p. 257-351; Xavier BARRAL I ALTET, «Unes pintures murals romanes inèdites i el mosaic amb curses de circ de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*, núm. 15 (1973), p. 31-67.

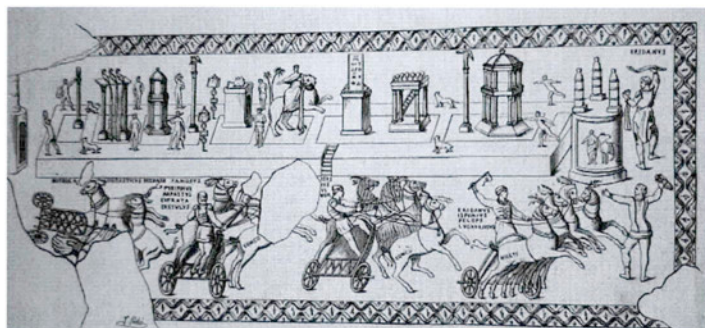

FIGURA 8: Mosaic romà amb curses al circ. Dibuix de J. Pascó publicat a El Museo Universal l'any 1862

solament s'hi contempla el paviment, sinó les pintures murals de l'estança.⁷⁹

Al mosaic, que segons és usual en aquest gènere de composició mostra la *spina* del circ i les quadrigues que participen en la cursa, es reserva el primer terme als quatre carros arrossegats per dotze cavalls. Les inscripcions que acompanyen l'escena els identifiquen: BOTROCALES, EVSTOLVS, ISPVMEVS, LVCXVRIOSVS, PYIRIPINVS, ARPASTVS, FAMOSVS, REGNATOR, PELOPS, ISCOLASTICVS (o SCOLASTICVS), ERIDANVS i EVFRATA.⁸⁰

A Catalunya va ser descobert un segon mosaic amb aquest tema a la vil·la romana de Bell-lloc, a Girona,⁸¹ però l'exemplar barceloní excel·leix per motius diversos, un dels quals les inscripcions esmentades, dins el conjunt de testimonis atestats arreu de l'Imperi.

Els estadants del Palau Reial Menor en època medieval van poder conèixer amb aquest extraordinari monument? Creiem que sí, i essent així es justificaria

⁷⁹ *Ibidem*, fig. 1. A l'article de X. Barral s'apleguen tots els documents visuals que va generar la troballa. Ultra el dibuix de Lorenzale, hi figuren el de J. Pascó (fig. 2) que va il·lustrar l'article de Juan de Dios de la Rada aparegut el 1862 al *Museo Universal* (vegeu la nota 76). També el que va il·lustrar l'article de E. Hübner aparegut el 1863, el primer treball que va donar visibilitat internacional a la descoberta (fig. 3). Les figures 4 i 5 corresponen al dibuix signat per Florin que es va publicar al volum I de la *Historia crítica* d'Antonio de Bofarull, i al que acompanya la fitxa del mosaic al catàleg del Museu d'Antiguitats signat per Antonio Elias de Molins (vegeu la nota 77). A pesar dels seus errors, hem decidit il·lustrar aquest apartat del nostre text amb el de J. Pascó pel seu valor historiogràfic.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 61. Vegeu també: Marta DARDER LISSON, *De nominibus equorum circensium. Pars occidentis*, vol. II, Barcelona, 1996, doc. 28, p. 298-299 (amb tot l'aplec bibliogràfic).

⁸¹ *Ibidem*, doc. 29, p. 299 (amb tot l'aplec bibliogràfic). També: A. BALIL, *Mosaicos circenses de Barcelona y Gerona...*, p. 257-351; Marta DARDER, «Els noms de cavalls i d'aurigues al mosaic de la torre de Bell-lloc (Girona): paral·lels a l'Imperi Romà», *Fonaments*, núm. 8, (1988), p. 222-231.

l'apel·latiu *dels Cavalls* que va identificar la sala medieval, fonamentat en el protagonisme i el nombre d'èquids representats a l'escena. Fins i tot el fet de figurar-hi amb els seus noms privatis. Dissortadament, no hem pogut comprovar un aspecte que hagués pogut reblar la qüestió. Van poder tenir ressò a la Catalunya gòtica els seus noms afamats? No ens consta que s'hagi abordat cap compilació d'aquest gènere, però espigolant en els documents dels segles XIII al XVI, si s'exceptua «Pompeu», el cavall literari del Curial,⁸² els que hi figuren no tenen cap regust antiquitzant.⁸³

Al plànol de la ciutat de Barcelona de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, realitzat entre 1859 i 1862, el quarter número 1 correspon al solar de l'antiga residència àulica (fig. 9), i evidencia a bastament quines implicacions va tenir el traçat del carrer de la Comtessa de Sobradiel, a tocar del qual va ser descobert el mosaic. Aquest extrem encara és més evident a una de les superposicions planimètriques (fig. 10) que Carles Bonet Costa inclou al seu treball sobre l'enderroc de l'antic edifici àulic i les seves conseqüències urbanístiques.⁸⁴

La nova via creua el sector oriental del gran pati que l'aquarel·la de Domènec

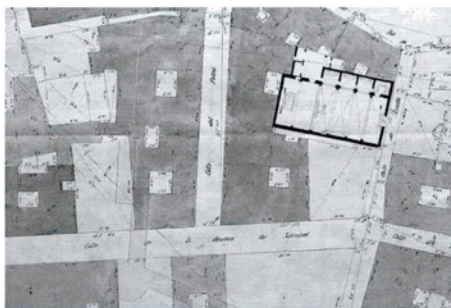

FIGURA 9: Miquel Garriga i Roca: Plànol de Barcelona (1859-1862). Quarter número 1. Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat

⁸² *Curial e Güelfa*, (3 vol.), edició a càrrec de Ramon Aramon i Serra, Barcelona, 1930-1933, vol. II, p. 114.

⁸³ Segons recull Gervasi de Tilbury (c. †1238) al seu *Llibre de maravelles*, el cavall de Guerau de Cabrera es deia «Bon Amic» (Gervais de TILBURY, *Le Livre des Merveilles*, edició a càrrec d'Annie Duchesne, París, 1992, cap. 92, p. 101). Un que va pertànyer a Pere el Cerimoniós durant la seva etapa com a infant portava el nom de «Calça Blanca» (Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari de l'Infant Pere (1319-1336)», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIX (1934), p. 210). L'any 1357 en tenia un que s'anomenava «Camporrells» (*Pere III el Cerimoniós. Epistolari*, edició a càrrec d'Stefano M. Cingolani, Barcelona, 2019, doc. 77, p. 143-144). Pel que fa a Joan I, un document de l'any 1391 atesta dos cavalls del rei: un de blanc, anomenat «Navarro», i el conegut com «Almujari» (Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del rei Joan I (1391-1392)», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIV (1929), p. 126). L'inventari realitzat a la mort de Joan, Marquès de Brandenburg i segon marit de Germana de Foix, l'any 1525, registra el nom de dinou cavalls: «Bellmunt», «El Governador», «Esperança», «Bayonola», «Ravestany», «Overo», «Enguera», «El Potre», «Frion», «Antequera», «Sogorb», «Palomo», «El Morisc», «El Capat», «L'Andalus», «del Ferrer», «Samen», «Aspech», «Sant Germà». Es publica a: MARQUÈS DE CRUILLES, *Germana de Foix, última reina de Aragó*, edició a càrrec d'Ernest Belenquer, València, 2007, p. 274-286, especialment p. 284-285.

⁸⁴ Vegeu: Carles BONET COSTA, *Conseqüències de l'enderrocament del Palau Reial Menor de Barcelona. Anàlisi des d'una perspectiva patrimonial, històrica i urbanística*, Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2012, capítol 2.2.1. fig. 14, 17-2, 18b. i 21.

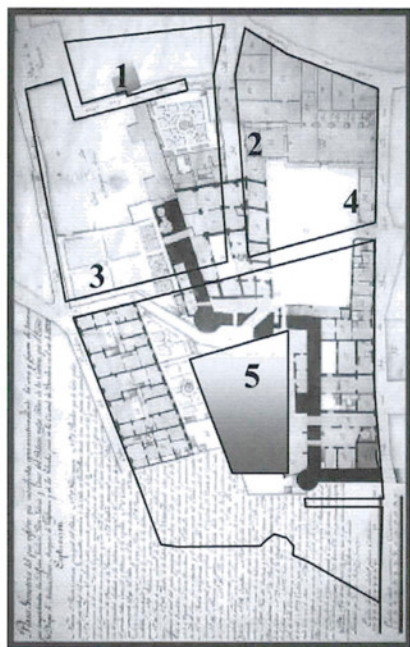

FIGURA 10: El Palau Reial Menor segons el plànol de Josep Mestres i Gramatges (1832), amb les intervencions urbanístiques al seu solar posteriors al seu enderroc.
Font: Carles Bonet Costa, *Conseqüències de l'enderrocament...*, fig. 21

Sert i un dibuix de Valentín Carderera, datat el 1850, i en conseqüència anterior a l'atterrament, ens permeten avaluar arquitectònicament (fig. 5).⁸⁵ S'hi veu la galeria corresponent del claustre projectat vers 1540-1541 pel mestre Antoni Carbonell *menor*,⁸⁶ executat només parcialment, ja que de la caixa claustral només es van bastir dues galeries: la meridional i l'oriental, que comentem. Aquesta darrera zona comprenia també un seguit de construccions que s'aprecien en una planta del palau de 1749,⁸⁷ i al plànol de 1832 de Josep Mestres y Gramatges (fig. 2). En aquest darrer document resulta particularment interessant l'espai rectangular adossat a la muralla i perpendicular al gran pati que s'identifica amb el número 9. Segons s'indica, correspon a les: «habitaciones de portero, cochero y domésticos del palacio». Totes aquestes habitacions són contigües al traçat del carrer Comtessa de Sobradriel i candidates, en conseqüència, a seu del mosaic romà. Altrament, segons el que plantejgem a les pàgines precedents, possible enclavament de la Sala dels Cavalls del Palau Reial Menor, un extrem que descartaria la identificació d'aquest espai

amb la sala de doble nau, coberta amb volta de creueria que sustentava l'*Aula maiori Reginalis palatii* i que coneixem gràcies a un dibuix de Lluís Rigalt datat

⁸⁵ Per al dibuix de Carderera, Madrid, Museo Lázaro Galdiano. Fons Valentín Cardera, núm. inventari 9572. Al mateix fons hi ha un segon dibuix del palau que es registra com la còpia de l'original de Carderera feta pel seu nebot Vicente Velázquez (núm. inv. 9377).

⁸⁶ Sant Cugat, Arxiu Nacional de Catalunya. Arxiu Palau-Requesens, lligall 364, núm. 21. Es dona a conèixer a l'estudi de Fernando Marías («[...] perquè ací tenen en molt lo qui à feta la trassa"...», fig. 3).

⁸⁷ R. LÓPEZ i R. GARCÍA, *El palacio real menor...*, La fig. 3 correspon al plànol de 1749 custodiat a l'Arxiu de la Casa Medina Sidonia, a Sanlúcar de Barrameda (lligall 470). La informació que proporciona es complementa amb el «Borrador de perfil y elebazon» del mateix any, publicat com a fig. 7 del referit article, pertanyent al Fons de l'Arxiu Palau-Requesens, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya a Sant Cugat.

FIGURA 11: Sala situada a peu pla, sota l'*Aula maiori Reginalis palatii*. Gravat publicat a *El Museo Universal*, l'any 1862

el 1858 (Barcelona, MHC) que va ser l'origen de rèpliques, com el gravat aparegut l'any 1862 a *El Museo Universal* (fig. 11).

Reflexions finals

A partir de les dades documentals que s'han anat presentant en estudis previs sobre la història arquitectònica del Palau Reial Menor, i de les que introduïm per primer cop en aquest debat, hem resseguit l'evolució de l'edifici atenent sobretot a l'ús de les seves estances, i a la singularitat d'alguns espais que es va preveure que en formessin part, com s'escau amb el denominat *Paradís* que Joan I va voler incorporar-hi. El procés obert a la mort del rei Joan I el 1396 per resoldre la seva successió es va dirimir en bona part dins els murs del denominat a l'època *Palau Reginal*. Era on posava Maria de Luna, que va ocupar-se de la causa en nom de l'infant Martí, l'espòs i successor del germà difunt, absent aleshores per estar immers en la campanya siciliana. Les assemblees i reunions estan datades dins espais concrets de la residència, i del seguiment de les actes corresponents se'n dedueix que la denominada *Sala dels cavalls* i l'*Aula maiori Regi-*

nalis palacii eren dos àmbits diferenciats i que la segona no pot correspondre més que a la sala rectangular amb arcs diafragmàtics de la planta noble. Les fonts que descriuen les celebracions baixmedievals que s'hi van aixoplugar també ho corroboren.

Pel que fa a la *Sala dels Cavalls*, descartada la possibilitat que la denominació l'originés un ús associat a la custòdia dels èquids dins el palau, del tot incompatible amb la naturalesa representativa d'aquest espai, el seu nom ha de tenir a veure amb alguna particularitat *ornamental*, com fou comú en la designació de les estances dels palaus baixmedievals, compresos els dels estats de la Corona d'Aragó. D'acord amb això, es contempla una possibilitat: el mes d'abril de 1860, quan s'estava aterrant el palau, va ser descobert un mosaic de paviment romà, dedicat a les curses del circ, servat avui al Museu Arqueològic de Barcelona. El primer terme de l'escena la presideixen quatre esplèndides quadrigues, arrossegades per dotze cavalls, el nom dels quals s'identifica per mitjà de les inscripcions que els acompanyen. La descoberta es va fer sota unes cases localitzades al carrer Comtessa de Sobradí, traçat quan es va urbanitzar el solar resultant de l'aterament del Palau. El plànol de Barcelona de Miquel Garriga i Roca (1859-1862) permet situar amb exactitud el tall d'aquesta nova via sobre la planta de l'antiga residència àulica, concretament a la banda oposada a la capella de Santa Maria, a l'est del gran pati.

Atesa aquesta coincidència, proposem interpretar que la *Sala dels cavalls* del Palau *Reginal* va ser designada així per la presència al seu paviment d'aquest extraordinari mosaic romà. Aquesta lectura, si és correcta, permetria situar l'afamada sala medieval a peu pla. Segons ho atesten altres habitacions d'aquesta naturalesa al propi edifici (la *Sala del Consell*, per exemple) i enllà d'ell, una topografia d'aquest gènere és perfectament compatible amb el seu caràcter representatiu. S'hauria localitzat a la zona oriental del palau, on hi ha construccions adossades a la muralla, i per tant, allunyada de la doble nau dotada de potents voltes de creueria, ubicada al nivell inferior de l'*Aula maiori Reginalis palacii*, que alguns autors han sostingut que es corresponia amb la que tractem.

BIBLIOGRAFIA

- ADROER I TÀSIS, Anna M. *El Palau Reial Major de Barcelona*. Barcelona, 1979.
- ADROER I TÀSIS, Anna M. «Animals exòtics als palaus reials de Barcelona». *Medievalia*, núm. 8 (1989), p. 9-22.
- ADROER I TÀSIS, Anna M. «Un Palau Reial frustrat». A: *II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 1990, p. 135-143.
- ADROER I TÀSIS, Anna M. «El Palau de la reina Elionor: un monument desaparegut». *Lam-bard. Estudis d'Art Medieval*, vol. VI (1994), p. 247-264.
- ADROER I TÀSIS, Anna M. *Palaus reials de Catalunya*. Barcelona, 2003.
- ANGLADA CANTARELL, Margarida; FERNÁNDEZ TORTADÉS, M. Àngels; PETIT CIBIRIÀIN, Concepció. *Els quatre llibres de la reina Elionor de Sicília de la catedral de Barcelona*. Barcelona, 1992.
- ARENYS, Petrus de. *Chronicon*, HINOJOSA MONTALVO, José. (ed.). València, 1975.
- BALIL, Alberto. «Mosaicos circunces de Barcelona y Gerona». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. CLI (1962), p. 257-351.
- BARRAL I ALTET, Xavier. «Unes pintures murals romanes inèdites i el mosaic amb curses de circ de Barcelona». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*, núm. 15 (1973), p. 31-67.
- BOFARULL Y MASCARÓ, Próspero. *Procesos de las Antiguas Cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, vol. V (Codoín V). Barcelona, 1850.
- BONET COSTA, Carles. *Conseqüències de l'enderrocament del Palau Reial Menor de Barcelona. Anàlisi des d'una perspectiva patrimonial, històrica i urbanística*. Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2012.
- BRACONS I CLAPÉS, Josep. «Operibus monumentorum qui fieri facere ordinamus. L'escultura al servei de Pere el Cerimoniós». A: *Pere el Cerimoniós i la seva època*. Barcelona, 1989, p. 215-226.
- CARBONELL, Pere Miquel. *Cròniques d'Espanya*, 2 vol., ALCOVERRO, Agustí. (ed.). Barcelona, 1997.
- CARRERAS CANDI, Francesc. «Los leones de Barcelona». A: *Miscelánea histórica catalana*. Barcelona, 1918, p. 57-66.
- CASAS HOMS, Josep M. *Llibre del Batlle reial de Barcelona. Berenguer Morey (1375-1378)*. Barcelona, 1976.
- CID MORAGAS, Daniel. «La restauració del desaparegut Palau Reial Menor de Barcelona a través del Llibre d'Obra. El cas de la Sala Major (1376-1378)». *Acta Historica et Archaeologica Medievalia*, núm. 18 (1997), p. 397-425.
- COROLEU, Josep. *Documents Historichs Catalans del sigle XIV. Colecció de cartas familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet i Johan I*. Barcelona, 1889.
- CRUILLES, MARQUÉS DE. *Germana de Foix, última reina de Aragón*, BELENGUER, Ernest (ed.). València, 2007.
- CUBELES, Albert. «Poder públic i llançament urbanístic al segle XIV». *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 8 (2003), p. 35-64.
- Curial e Güelfa*, 3 vol., Ramon ARAMON I SERRA (ed.). Barcelona, 1930-1933.

- DARDER LISSON, Marta. «Els noms de cavalls i d'aurigues al mosaic de la torre de Bell-lloc (Girona): paral·lels a l'Imperi Romà». *Fonaments*, núm. 8 (1988), p. 222-231.
- DARDER LISSON, Marta. *De nominibus equorum circensium. Pars occidentis*, 2 vol. Barcelona, 1996.
- DE LA RADA DELGADO, Juan de Dios. «Antigüedades romanas. Mosaico descubierto en las ruinas del "Palau" en Barcelona». *El Museo Universal*, vol. VI-8 (1862), p. 58-60; vol. VI-9 (1862), p. 66-67.
- DEIBEL, Ulla. «La Reyna Elionor de Sicilia». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. X (1928), p. 349-453.
- DOMÈNECH GASULL, Joan de Déu. *Lleons i bèsties exòtiques a les ciutats catalanes (segles XIV-XVIII)*. Barcelona, 1996.
- DURAN I SANPERE, Agustí; SANABRE, Josep (ed.). *Llibre de les Solemnitats de Barcelona*, vol. I. Barcelona, 1930.
- ELIAS DE MOLINS, Antonio. *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*. Barcelona, 1888.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Ecos artísticos aviñoneses en la Corona de Aragón. La capilla de los ángeles del Palacio Papal». A: *El Mediterráneo y el arte español. XI Congreso Nacional de Historia del Arte, CEHA*. València, 1998, p. 58-68.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)». A: YARZA, Joaquín; FITÉ, Francesc (ed.). *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Lleida, 1999, p. 77-127.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. *Els escenaris del reis*. Barcelona-Manresa, 2001.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 39/2 (2009), p. 963-1.001.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context». *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. XXI (2010), p. 27-52.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Empresa y vida literaria cortesana. A propósito de la Orden de Amor de Pedro el Ceremonioso». A: FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Etelvina (coord.). *Imágenes del poder en la Edad Media. Estudios in memoriam del Profesor Dr. Fernando Galván Freile*, vol. II, León, 2011, p. 153-161.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Le programme architectural de Perpignan: un palais pour vivre et gouverner». A: PASSARIUS, Olivier; CATAFAU, Aymat (ed.). *Un Palais dans la ville. I. Le Palais des rois de Majorque à Perpignan*. Perpinyà, 2014, p. 115-132.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «La Súplica al rey y sus encuadres iconográficos». A: *Rogar al rey, suplicar a la reina. Corona de Aragón, siglos XIII-XV*, (Saragossa 14-15 novembre 2019), en premsa.
- FITA, Fidel; OLIVER, Bienvenido (ed.). *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. IV. Madrid, 1901.
- FUGUET I SANS, Josep M. «La Casa del Palau del temple». *Locvs Amœnus*, núm. 7 (2004), p. 99-109.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel. «Itinerari del rey en Martí, 1396-1442». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. IV (1911-1912), p. 81-654.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel. «Itinerari del rei Joan I (1391-1392)». *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIII (1928), p. 93-134; vol. XIV (1929), p. 114-180, 323-365.

- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel. «Itinerari de l'Infant Pere (1319-1336)». *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIX (1934), p. 81-261.
- JAVIERRE DE MUR, Áurea L. *María de Luna. Reina de Aragón (1396-1406)*. Madrid, 1942.
- LÓPEZ RODÍGUEZ, Carlos. «Últimas voluntades de Martín I el Humano (30 y 31 de mayo de 1410)». *Anuario de Estudios Medievales*, vol. XXIV (2013), p. 225-268.
- LÓPEZ TORRIJOS, Rosa; GARCÍA CIRUELOS, Rebeca. «El palacio real menor de Barcelona y su capilla. Reformas del siglo XVI». *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, núm. 24 (2012), p. 33-48.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «Les noces de l'Infant Joan amb Matha d'Armanyac». *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIX (1934), p. 1-57.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «Pere el Cerimoniós i les obres públiques». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 11 (1935), p. 371-393.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «El Palau Reial Major de Barcelona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 12 (1936), p. 491-518.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «El Palacio Real Mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 13 (1937), p. 89-113.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «Las antiguas dependencias del Palacio Real Mayor de Barcelona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 14 (1941), p. 129-154.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII (1949), p. 7-327; vol. VIII (1950), p. 7-387.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. «Bernat Roca, arquitecte i escultor trescentista». A: *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch*, vol. II. Barcelona, 2017, p. 163-178.
- MARÍAS, Fernando. «[...] perquè ací tenen en molt lo qui à feta la trassa». Una planta del Palacio Real Menor de Barcelona entre tejidos viarios y personales». *Locus Amœnus*, núm. 17 (2019), p. 27-43.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Ernest. *Pere de Portugal, Rei dels Catalans*. Barcelona, 1936.
- MARTÍN-IGLESIAS, Juan Carlos (ed.). *El denominado Cronicón de Guillem Mascaró (†1405) y sus continuaciones. Introducción, edición y traducción*. París, 2017.
- MITJÀ, Marina. «Procés contra els consellers, domèstics i curials de Joan I, entre ells Bernat Metge». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 27 (1958), p. 375-417.
- NARVÁEZ, Carme. «Noves interpretacions sobre les reformes renaixentistes del palau familiar dels Requesens a Barcelona». A: MARCH, Eva; NARVÁEZ, Carme (ed.). *Los mundos del arte. Estudios en homenaje a Joan Sureda*. Barcelona, 2019, p. 151-165.
- OLIVAR, Marçal. *Els tapissos francesos del rei En Pere el Cerimoniós*. Barcelona, 1986.
- ORTOLL I MARTÍN, Ernest. «Bernat Roca, un artífex pluridisciplinar». A: YARZA, Joaquín; FITÉ, Francesc (ed.). *L'artista-artesa medieval a la Corona d'Aragó*. Lleida, 1999, p. 271-292.
- Pere III el Cerimoniós. Epistolari*, CINGOLANI, Stefano M. (ed.). Barcelona, 2019.
- PONSICH, Claire. «L'espace de la reine dans le palais. L'exemple de la confédération catalano-aragonaise (fin XIVE-début XVE siècle)». A: AUZÉPY, Marie-France; CORNETTE, Joël (dir.). *Palais et pouvoir de Constantinople à Versailles*. Saint Denis, 2003, p. 183-227.
- PUIGGARÍ, Josep. «El palau ó Palacio menor de Barcelona». *El Museo Universal*, vol. VIII-

- 1 (1864), p. 307-312.
- PUIGGARÍ, Josep. *Garlanda de joyells. Estudis é Impressions de Barcelona monumental*. Barcelona, 1879, p. 149-158.
- RIQUER, Isabel de. «Los libros de Violante de Bar». A: GRAÑA CID, M. del Mar (ed.). *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*. Madrid, 1994, p. 161-173.
- ROCA, Josep M. «La Reyna Empurdanesa». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. X (1928), p. 9-211.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu; RIERA SANS, Jaume. *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en lengua catalana (1291-1420)*. València, 2013.
- RUBIÓ Y LLUCH, Antoni. *Documents per la cultura catalana mig-èval*, 2 vol. Barcelona, 1908-1921, (reprt. Barcelona 2000).
- SILLERAS FERNÁNDEZ, Núria. *María de Luna. Poder, piedad y patronazgo de una reina bajomedieval*. Zaragoza, 2012.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans Cròniques: IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós*, BRUGUERA, Jordi; FERRER MALLOL, M. Teresa (ed.). Barcelona, 2014.
- TILBURY, Gervais de. *Le Livre des Merveilles*, DUCHESNE, Annie (ed.). París, 1992.
- TRENCHS ÒDENA, Josep. *Documents de Cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval*, BAIGES, Ignasi J. et al. (ed.). Barcelona, 2011.
- VINYOLES, Teresa Maria. *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*. Barcelona, 1976.